

Ико Мирковић

ОСВРТ НА БОРБЕНИ ПУТ НАПРЕДНЕ ОМЛАДИНЕ ЦРНЕ ГОРЕ И БОКЕ ОД ЈУНА 1942. ДО АПРИЛА 1943. ГОДИНЕ

Од априлске капитулације па до тринаестојулског устанка СКОЈ је у Црној Гори и Боки успјешно извршио основни задатак — масовно је ујединио антифашистички оријентисану радничку, сеоску, средњошколску и студентску омладину у оружној борби против фашистичких освајача. Такве успјехе СКОЈ је постигао напуштањем илегалног рада и преласком на масовне форме борбе и рада међу напредном омладином. Управо, у масовном општеном устанку црногорског народа омладина је најмасовније учествовала.

У тринаестојулском устанку и током припрема за Прву конференцију Црногорске народне омладине, која је одржана 30. новембра 1941. године у селу Радовчу (срез подгорички), остварено је чврсто политичко и организационо јединство омладине Црне Горе и Боке (у ЦНО било је учлањено 16.076 омладинаца и омладинки). Црногорска народна омладина постала је борбена, масовна, патриотска и антифашистичка организација младих не само на ослобођеним него и на неослобођеним територијама.

Због успјешно извршаваних задатака на фронту и у позадини непријатеља, Народна омладина је постала популарна организација и стекла је велики ауторитет и код најширих слојева народа. Остварено јединство омладине и омладинских организација у свим општинама Црне Горе и Боке испољено је посебно оружаном борбом против неупоредиво наоружанијег непријатеља — кроз масовни хероизам, одлучност, одважност и неизмјерну љубав према слободи.

Оружана борба непобитно је показала не само да је организација Народне омладине Црне Горе и Боке окупила у своје редове најшире масе родољубиве и антифашистички расположене омладине, него и то да се омладина најактивније укључила у прве борбене редове за ослобођење поробљене земље. У оружаним јединицама: четاما, батаљонима, одредима, а касније и у бригадама, највећи број партизанских бораца био је из редова омладине.

О борбености црногорске омладине, у првом броју „Омладинског покрета“, 15. децембра 1941. године, у чланку „Наши млади хероји пали у народноослободилачкој борби“, поред осталог, записано је:

„Васпитана противу свега што је ненародно, црногорска омладина није се помирила са фашистичком окупацијом своје земље. Окупација Црне Горе значила је за нашу омладину чвршће збијање редова у борби противу фашистичког окупатора и свих његових домаћих слугу“. И, даље:

„Генерација оних младих хероја, који су на пољима Шпаније доказали да знају гинути за слободу и других народа, није могла остати мирна кад су дивље Хитлерове хорде покушале да разоре земљу најсрећније омладине на свијету — Совјетски Савез. Мржња према окупатору која је израсла из велике љубави према својој поробљеној домовини дошла је до израза у јулским акцијама и касније у сваком сукобу са фашистичким окупатором. Црногорска омладина је узела оружје у руке и уперила против крвника свога народа, који су истовремено највећи непријатељи омладине читавог свијета. Свјесна своје улоге и увјерена да је њена борба праведна, црногорска омладина је, презирући смрт, низом примјера доказала своју оданост народноослободилачкој борби“

Крајем 1941. године, у вријеме великих побједа јединица народноослободилачког покрета, када су са организацијама Комунистичке партије и СКОЈ-а успјешно дјеловале и организације Црногорске народне омладине и омладине Боке, поред сепаратистичко-зеленашких издајника који су се одмах послје окупације земље ставили у службу окупатору, дошло је и до формирања четничких оружаних јединица и њихове отворене сарадње са непријатељима.

Већ почетком 1942. године домаћи издајници — четници и сепаратисти — здружени са фашистичким италијанским окупаторима, дубоко су потонули у крваву издају народа. Снабдијеваје земље ставили у службу окупатору, дошло је и до формирања гући се окупаторским оружјем и храном они су заједно с Италијанима предузели масовне репресалије над народом и омладином. Хтјели су да разједине црногорски народ, развију братоубилачки рат и угуше ослободилачку борбу. Али ни незапамћени терор ни масовно паљење домова по селима и градовима, на убијање на хиљаде старца, жена, омладине и дјеце — ништа им није помогло да напредне омладинце и омладинке одвоје од народноослободилачког покрета. Напротив, омладина је — како се каже у Резолуцији Црногорске омладине — била „Свјесна опасности која јој пријети. Јединица у јединствени антифашистички фронт, без обзира на народност, на вјерску и политичку припадност, без обзира на расу, водила је борбу за одбрану свога права и развитака у миру и слободи“.

У прољеће 1942. године окупатори и са њима уједињени домаћи издајници, четници и сепаратисти — федералисти, отпочели су такозвану трећу непријатељску офанзиву. Организовали су најварварскије, најмрачније и најкрвавије репресалије над црногорским народом и његовом омладином. Насилно су мобилисали поштене људе из села и градова, завели незапамћени терор, плашили народ и смрћу од глади, усљед неродне године и недостатка намирница. Учинили су све могуће да би црногорски народ и његову омладину одвојили од Комунистичке партије и ослободилачке борбе. Али, нијесу успјели. Неустрашива и херојска борба против фашистичких окупатора и домаћих издајника настављена је још љуће и јаче.

У марту 1942. године Покрајински одбор Црногорске народне омладине упутио је проглас омладини Црне Горе, Боке и Санцака. Тај проглас је наишао на велики одзив. Најборбенији омладинци и омладинке, првенствено чланови СКОЈ-а, ступили су у оружане ударне партизанске батаљоне. Ношени идејом о праведности ослободилачке борбе, јуначки су гинули у нечувено тешким условима борбе, по црногорским планинама. Међу таквим најљепшим примјерима омладинског патриотизма и хероизма остаће и погибија Буда Томовића, у марту 1942. године, на Црквинама, код Колашина, у борби са четницима. Иначе, Будо Томовић је био и предратни и ратни руководилац напредне црногорске омладине који је својим неустрашивим и неуморним радом и борбом огромно допринио да се успјешно оствари идејно-политичко и борбено јединство омладине Црне Горе и Југославије. Убрзо послје Будове погибије, у априлу или почетком маја 1942. године у околини Никшића формиран је нови Покрајински комитет СКОЈ-а, у који су ушли: политички секретар Велимир Кнежевић, организациони секретар Ико Мирковић, чланови Милован Вујовић, Љубица Поповић и Владо Мартиновић-Бајица. Бајица је присуствовао само првом састанку, приликом формирања комитета па је одмах након тога од Партије послат за организационог секретара Окружног комитета Партије Беране, гдје је касније и погинуо. Љубица Поповић је, такође, по задатку Партије, као члан Покрајинског комитета СКОЈ-а враћена на илегалан рад у срез подгорички, и са илегалцем Рашком Божићем погинула је у Кучима, код Подгорице. Обоје су проглашени за народне хероје.

Крајем маја и почетком јуна 1942. године, херојски се борећи против многобројне окупаторске војске и јединица домаћих издајника, црногорске партизанске јединице напуштале су Црну Гору и повлачиле се према Босни, гдје се, заједно са најодважнијим синовима и борцима Босне и Херцеговине и Србије, високо развијорила ослободилачка застава оружаног устанка, под којом је уједно вођена и борба за братство и јединство свих народа и народности Југославије.

Приликом тадашњег повлачења црногорских јединица за Босну, десну обалу ријеке Пиве запосјели су били четници и италијанска фашистичка војска. Партизанске јединице водиле су жестоке борбе са њима. Ту у близини, у селу Плужанима, налазио се Тито са Врховним штабом. Политички секретар Покрајинског комитета Комунистичке партије Југославије за Црну Гору и Боку *Радоје Дакић*, политички секретар Покрајинског комитета СКОЈ-а за Црну Гору и Боку и члан бироа Покрајинског комитета Комунистичке партије Југославије за Црну Гору и Боку *Велимир Кнежевић*, члан Покрајинског комитета СКОЈ-а за Црну Гору и Боку *Милован Вујовић* и организациони секретар Покрајинског комитета СКОЈ-а за Црну Гору и Боку *Ико Мирковић*, на челу са чланом Политбироа Централног комитета Комунистичке партије Југославије и чланом Врховног штаба Иваном Милутиновићем, били су се упутили према Врховном штабу, на разговор са другом Титом, ради добијања потребних упутстава за илегални рад прије него што се врате натраг, на окупирану територију Црне Горе. (Организациони секретар Покрајинског комитета Комунистичке партије Југославије за Црну Гору и Боку *Јагош Ускоковић*, чланови Покрајинског комитета Комунистичке партије Југославије за Црну Гору и Боку *Вељко Мићуновић* и *Ђоко Вујошевић* и члан Покрајинског комитета СКОЈ-а за Црну Гору и Боку *Љубица Поповић* већ су по задатку Партије били илегалци. Вељко Мићуновић налазио се на територији среза цетињског, а *Јагош Ускоковић*, *Ђоко Вујошевић* и *Љубица Поповић* на територији среза подгоричког.)

Док смо се пели према кући у којој је био Врховни штаб, Иван је наједанпут застао и казао: „Ево Тита“. Носећи машинку у руци, са неколико другова, Тито је журио према ријеци Пиви, вјероватно, да би дао потребна наређења јединицама које су ту, у непосредној близини, водиле борбе. Пролазећи поред нас, Тито је руком дао знак Ивану да треба да сачекамо. Након кратког времена Тито се вратио. Изузев Ивана Милутиновића и Радоја Дакића, ми остали први пут смо тада видјели Тита.

Састанак је одржан на једној падини испод куће у којој се налазио Врховни штаб, а остао нам је у сјећању као нешто велико, пријатно и лијепо. Тито се држао тако као да је дошао са неког лаког и угодног посла, а не директно са положаја. То је, наравно, изазивало нашу пажњу и поштовање. Тито је изгледао ведар, весео, одлучан, а истовремено и веома пажљив, нарочито када је почео разговор о тешкоћама на које ћемо наићи у илегалству.

Пошто смо се поздравили са Титом, Иван је почео да говори. Казао је Титу да смо чланови Покрајинског комитета Партије, односно СКОЈ-а, и да смо одређени за илегални рад. Они ће се, рекао је Иван, вратити у Црну Гору чим наше партизанске јединице напусте црногорску територију, јер ће се тада најбоље

и најлакше пробити кроз непријатељски обруч. Иван је даље говорио како ће наш задатак бити тежак и да ће се многи ранији наши пријатељи скривати од нас плашећи се окупаторских и четничких репресалија, али да то не треба да нас изненађује и деморалише.

Тито се сложио с Иваном и почео да говори како ћемо се наћи у специфичним условима живота, политичког рада и борбе који захтијевају много напора, самоодрицања и добро смишљен и организован рад, који треба оријентисати на досљедно информисање народа и омладине о партизанској борби и поновно оживљавање партизанских акција. Ми ћемо се поново вратити у Црну Гору, рекао је Тито. Зато, преко организованог рада треба стварати услове за будуће широко масовно окупљање народа и омладине око платформе народноослободилачке борбе. Пошто су инострани завојевачи и домаћи издајници у Црној Гори већ извршили страховите злочине над народом и још ће их вршити, Тито нам је скренуо пажњу на неопходност чувања кадрова који су остали да илегално раде на терену, уз напомену да по могућности треба одржавати што непосредније контакте са народом, у првом реду са нашим оданим пријатељима који се нијесу дозволени поколебати. Тито је завршио своје излагање тиме да треба радити на обнављању партијских, скојевских и омладинских организација, гдје за то постоје услови, нагласивши поново да ће нам бити врло тешко у илегалству и да треба чувати кадрове за одсудне ситуације.

Послије овог састанка растали смо се са Титом и Иваном и пошли са нашим партизанским јединицама до (планине) Волујака. У међувремену састали смо се са Војом Николићем, чланом Окружног комитета ПКЈ за Никшић, Стевом Краљевићем, руководиоцем Агитпропа ПК КПЈ за Црну Гору и Боку, и Вељком Милатовићем, чланом Окружног комитета СКОЈ-а за Никшић. (Они су, такође по задатку Партије, били одређени да се врате у Црну Гору, на илегални рад.)

У јуну 1942. године црногорске партизанске јединице наставиле су пут према Босни. Наша група, нас седморица, напустили смо Волујак и упутили се према Црној Гори. Кретали смо се строго илегално, јер је цијела територија Црне Горе била поново окупирана од стране италијанских фашиста и домаћих издајника. На прву илегалну партизанску везу наишли смо у Пиви, у селу Смријечну. Повезали смо се с илегалцем и комунистом Јанком Тадићем. Наредног дана растали смо се с Јанком и продужили пут према Никшићу, односно према Горњем Пољу, у којем је раније било сједиште Окружног комитета Никшић. *Окружни комитет Комунистичке партије за Никшић у периоду илегалства* сачињавали су: Вељко Зековић, политички секретар; Данило Бојовић, организациони секретар; чланови: Војо Николић, Голуб Тадић и Вјера Ковачевић, која је истовремено била и по-

литички секретар Окружног комитета СКОЈ-а Никшић. (У октобру 1942. године по задатку ЦК КПЈ вратио се из Босне руководилац Политодјела Пете црногорске бригаде Милинко Ђуровић који је био члан Окружног комитета за Никшић). Сустрет са друговима из Окружног комитета Никшић, на челу са Вељком Зековићем, с нестрпљењем смо очекивали.

Окружни комитет Партије и Окружни комитет СКОЈ-а Никшић, у условима тешког илегалног рада, били су добро организовани. Скоро свакодневно, боље рећи сваке ноћи, пошто је то по дану било немогуће, одржаване су појединачне везе са нашим пријатељима и партизанским породицама. На почетку нашег илегалног партизанског живота понекад смо се интимно питали: како је то могуће да морамо бити строги илегалци у крају који је, тако рећи, до јуче био наш — комплетно партизански и пријатељски, нарочито када су се ту налазили као илегалци другови који су врло цијењени и омиљени, нарочито Вељко Зековић. Али, стварност је била друкчија од наших појединачних жеља, па смо се брзо почели привикавати новим условима живота и рада. И у условима тешког илегалног рада Окружни комитет Никшић је успјешно организовао теоретске часове из области марксизма-лењинизма. И сада се са задовољством сјећам врло успјелих предавања покојног Стева Краљевића. Дању се у шуми читало и расправљало о појединим питањима, а ноћу одлазило у села, на политичке разговоре.

Послије неколико дана боравка са друговима из Никшића, наша група, од Једморице илегалца, која се заједно вратила са Волујака, растала се. Војо Николић и Вељко Милатовић остали су у никшићком крају. Стево Краљевић и Милован Вујовић отишли су према цетињском, а Радоје Дакић, Велимир Кнежевић и Ико Мирковић према подгоричком срезу. На путу за подгорички срез, на иницијативу Радоја Дакића, политичког секретара ПК КПЈ, отишли смо у село Трмање и повезали се с илегалцем-комунистом инжењером Душаном Влаховићем и његовом породицом, која је сва припадала народноослободилачком покрету. Код Душана смо остали неколико дана, док нам је обезбиједио везу са партијском организацијом у Пиперима и организационим секретаром Покрајинског комитета Партије Јагошем Ускоковићем. Одмах затим успоставили смо и везу са Окружним комитетом Партије за Подгорицу, који су од августа 1942. године сачињавали: Ратко Радовић, политички секретар, чланови: Драго Вуковић, Раде Ковачевић, Спасоје Ивановић, Станко Бурић, Саво Жарић, Војо Тодоровић, Ђоко Прелевић и Зарија Стојовић, који је истовремено био и политички секретар ОК СКОЈ-а Подгорица.

Као и никшићки, *окружни комитети Партије и СКОЈ-а за Подгорицу успјешно су се сналазили* у врло компликованим условима и честим четничким рацијама. Неке партијске и скојев-

ске организације тако су се биле добро прилагодили илегалним условима да су често добијале тачне и драгоцјене информације о намјерама и кретањима непријатељских јединица, што је окружним комитетима Партије и СКОЈ-а омогућавало да благовремено заузимају ставове у вези са четничким маневрисањем и рацијама на појединим теренима.

У таквим условима Окружни комитет Партије Подгорица формирао је неколико јаких база на територијама даниловградског и подгоричког среза, које су омогућиле да ефекат репресивних мјера од стране окупатора и четника буде знатно умањен. Окружни комитет је одржавао повремене састанке свих илегалца на појединим подручјима. Поред тога, преко чланова Партије који су легално живјели повезивао се са појединим личностима које су важиле као поштени и одани патриоти. Комитет је истовремено радио на обнављању партијских организација и повезивању партијског руководства са организацијама и чланством. Прилагођавајући рад новонасталим условима Окружни комитет је оформио три врсте партијских ћелија-организација: једне су сачињавали само чланови Партије илегалци, друге чланови Партије који су легално живјели код својих кућа, док је трећа група партијских ћелија била састављена мјешовито, од чланова Партије који су живјели легално и од илегалца.

Другови Тито и Иван били су у праву када су нам рекли да ће бити људи који су били пријатељски расположени према покрету а који ће у новим условима избјегавати да се сретну са нама. Тако је и било. У плими ослободилачке борбе многи од њих који су сатирали да им је мјесто у ослободилачком покрету и који су га помагали и истински жељели његову побједу, последице најезде и звјерстава фашиста и домаћих издајника над народом и омладином — промијенили су се. Заправо, у вријеме кад је у Црној Гори дошло до осеке револуције и до страховитог терора од стране непријатеља и док су се црногорски партизани у Босни и партизани-илегалци у Црној Гори неустрасиво борили и гинули за слободу, као и док су се хиљаде одважних црногорских родољуба, комуниста и скојеваца, омладинаца и омладинки у логорима и затворима, сви на свој начин и у разним условима — борили на живот и смрт, дотле је један број ранијих партизанских пријатеља и симпатизера дигао руку од ослободилачког покрета и оријентисао се на чување сопственог живота. То су, вјероватно, историјске законитости сваке па и наше револуције, јер су се многи од ових људи у новим и бољим условима поново окренули према народноослободилачком покрету, ступили у његове редове, борили се и гинули за ослобођење земље. Међутим, искрени политички пријатељи и сарадници, нарочито они чији су синови и кћери били у партизанима, или осуђени на смрт вјешањем и стријељањем, као и они чија су дјеца била насилно одведена у тамнице и логоре у земљи и по фашистичким логорима

Албаније, Италије и Њемачке — недвосмислено су изражавали искрено пријатељство према партизанима и ослободилачком покрету. Ти наши пријатељи и сарадници држали су се тако храбро, одлучно и благонаклоно према партизанима да се без њих партизани-илегалци не би могли одржати у животу. У ствари, они су држање и однос према партизанима сматрали својом обавезом према народу и његовој слободи, правди и новој срећнијој будућности.

Колико нам је у илегалству била неопходна и драгоцену директна помоћ партизанских породица, говори и овај примјер. У првој половини марта 1943. године једна група од петорице илегалца, на челу са Данилом Бојовићем, упутила се са врхова снијежних жупских планина према селу Товићу, у близини Никшића, да би се повезала са Миољком Лабудовић, мајком младог и храброг илегалца Лаја Лабудовића, иначе сестром истакнутог предратног и ратног револуционара Милинка Ђуровића, а преко ње с илегалцима који су се ту налазили. Данило Бојовић је са групом у Товић стигао рано ујутро. У току дана група се није могла кретати даље, јер у овом крају није било шуме која би омогућавала прилаз селу. Требало је чекати док падне мрак. Тај мартовски дан био је лијеп и сунчан. У Товићу су чували стоку мали чобанчићи чије су породице биле пријатељски расположене према партизанима. Али због недостатка услова за нормалан живот, ови илегалци се нијесу бријали више од два мјесеца. Имали су доста велике браде, и када су чобанчићи наишли на њих и спазили их, помислили су да су то четници који су поставили засједу партизанима. А илегалци су опет мислили да и чобанчићи могу бити из четничких породица и да ће их открити. Тако је дошло до обостраног неповјерења.

Неко од малих чобанчића одмах је пошао у село и јавио Миољки Лабудовић да се четници налазе у Товићу. Миољка је о томе, преко везе, обавијестила свога сина Лаја, брата Милинка Ђуровића, Вељка Зековића и друге другове-илегалце који су се тога дана налазили ту. И били су на опрези. Када је пала ноћ, Данилова група се приближила кући Лабудовића, а Данило је пошао да се повеже с Миољком. Спазивши Данила са брадом, Миољка је помислила да је четник, почела је да трчи према кући и гласно виче како би партизани-илегалци знали да се ту налазе четници. И Миољка и Данило родом су из Жупе никшићке, добро су се познавали још из дјетињства. Зато је Данило почео да виче гласно, како би га Миољка лакше препознала. И препознала га је, по гласу. Након тога, Миољка је одмах повезала Данилову групу са својим сином, илегалцем Лајом. Послије кратког времена Лајо је успоставио везу између Данилове групе и Вељка Зековића и Милинка Ђуровића, а нешто касније и са осталим друговима-илегалцима из Товића. То је био наш први поновни сусрет након растанка дужег од два мјесеца. Обострана радост би-

ла је истинска и велика. Поново су се нашли на окупу стари пријатељи, идејни и класни другови, комунисти — партизани. Али, та радост била је кратка. Неколико дана после је поновног расанка опкољен од стране четника у жупским планинама погинуо је херојском смрћу истакнути и одважни комуниста и револуционар Данило Бојовић.

Примјер Лајове мајке, партизанске мајке Миољке Лабудовић, није усамљен. Такве су биле, углавном, све партизанске мајке. Примјери њихове храбрости и одважности су масовни. Пошто је немогуће навести све те дивне примјере ограничио сам се само на овај један.

Али, било је и оних који су плашећи се окружности непријатеља били поколебани и добронамјерно су молили да им се не долази у кућу док не дођу боља времена, јер им је било доста свега. Сматрали су да ће присуство партизана бити подстрек за фашистичке окупаторе и четнике да поступају још суровије и варварскије према народу.

Иначе, од јуна 1942. године, тј. од преласка црногорских партизанских јединица у Босну, до прољећа 1943. у Црној Гори и Боки владао је страховити терор фашистичких окупатора и његових слугу — домаћих издајника. У таквим условима остала су на терену Црне Горе и Боке, у свим срезовима и окрузима, партијска и скојевска руководства, Покрајински комитет СКОЈ-а и Покрајински комитет Комунистичке партије Југославије за Црну Гору и Боку (политички секретар Радоје Дакић, организациони секретар Јагош Ускоковић, чланови: Вељко Мићуновић, Ђоко Вујошевић и Велимир Кнежевић — истовремено и политички секретар Покрајинског комитета СКОЈ-а).

Окупатори и домаћи издајници поново су држали под својом контролом цијелу територију Црне Горе и Боке. У то вријеме омладинска организација била је десеткована. Од јуна 1942. до априла 1943. године нијесу постојали никакви услови за нормалан и редован рад организација СКОЈ-а и Црногорске народне омладине. Најбројнији дио омладине налазио се под оружјем у партизанским јединицама. Два црногорска батаљона Прве пролетерске бригаде, Четврта пролетерска црногорска бригада, Пета пролетерска црногорска бригада и Трећа пролетерска санџачка бригада биле су састављене претежно од омладинаца и омладинки. На другој страни, на хиљаде напредних младића и дјевојака — партијаца, скојеваца и чланова масовне антифашистичке омладинске организације било је утамничено по затворима и концентрационим логорима широм Црне Горе, Југославије, по фашистичкој Њемачкој, Италији и другим земљама Европе.

Редови омладине били су проријеђени. Више није могло бити оне широке масовности и легалног рада у омладинским организацијама, нити редовне и тијесне везе са најширим омладинским масама. Организације СКОЈ-а и Црногорске народне омла-

дине морале су прећи у строгу илегалност. Напредни, окупатору и домаћим издајницима сумњиви омладинци и омладинке били су изложени сталним прогонима: хапшењу, интернацији и стријељању. Четнички зликовци, тзв. четничке црнорукачке тројке у градовима, проваљивале су ноћу у станове партизанских породица и убијали мајке, очеве, жене, браћу и сетре, родбину партизана. Црнорукци су то чинили или на лицу мјеста, у собама на спавању, или су погубљења обављали одводећи родољубе у оближњу околину градова, масакрирајући их и мучећи. Због четничке издаје и терора рад илегалаца био је скопчан са много напора и тешкоћа, па према томе и са много опасности, не само за илегалце и руководство СКОЈ-а и Партије него у првом реду за омладинце који су били на терену, а који су легално живјели. И пошто је практично било неизводљиво радити са омладином преко организационо оформљених омладинских организација и бројнијих омладинских састанака, рад је био највише оријентисан на директно одржавање веза са појединим омладинцима и омладинкама који су од раније били чланови СКОЈ-а и изразитији активисти Црногорске народне омладине и на активе СКОЈ-а, нарочито у крајевима гдје је организација била јача и сачувана. Преко личних веза и контаката растурану су партијски и скојевски леци и други материјали. Тим путем ширене су и радио-вијести по селима и градовима.

Смјели омладинци и омладинке, који су остали на терену да се боре и илегално живе и раде, као и они најнапреднији који су живјели полулегално или легално, нијесу се дали застрашити. У њима је живио дух искрених бораца и родољуба, дух мржње и освете према окрутним окупаторима и домаћим издајницима. Били су увјерени не само у праведност борбе за слободу домовине него и у побједу над непријатељима. Због тога су скојевци и напредни омладинци и омладинке и у тако тешким условима успјешно растурали илегалне летке, ширили вијести са нашег и Источног фронта, информисали грађане о најактуелнијим догађајима, сакупљали храну, одећу и обућу за затворенике у тамницама и логорима, У неким селима скојевска организација је била у тако тешким условима носилац свих поменутих акција.

У овако тешким условима илегалства на територији Црне Горе и Боке формирана су четири окружна комитета СКОЈ-а: Подгорица, Цетиње, Никшић и Беране.

Окружни комитет СКОЈ-а Подгорица сачињавали су: Зарија Стојовић, политички секретар; чланови: Михаило-Шаро Брајовић и Блажо Марковић.

Окружни комитет, СКОЈ-а Цетиње: Вукашин Мићуновић, политички секретар; имена осталих чланова се не сјећам.

Окружни комитет СКОЈ-а Никшић: Вјера Ковачевић, политички секретар, чланови: Вељко Милатовић, Васо Мартиновић и Бошко Вучинић-Поп.

Окружни комитет СКОЈ-а Беране: Радомир Коматина, политички секретар; чланови: Милица Мушкикић и Милица Вујисић.

У вријеме илегалства, по директиви, расформирани су средски комитета СКОЈ-а, а по општинама су формиран општински комитети СКОЈ-а. У већем броју села и у неким градовима консолидоване су скојевске организације са мањим бројем скојеваца, како би могле лакше радити. (На примјер: у срезу даниловградском, крајем јула и почетком августа 1942. године оформљене су скојевске организације у свим општинама.) Одмах по формирању, оне су отпочеле рад. У врло компликованим условима страховладе окупатора и четника, скојевске организације активирале су се на политичком раду, повезивале се са омладином и објашњавале јој међународну и унутрашњу политичку ситуацију. Организације и чланови СКОЈ-а својом активношћу били су у првим редовима борбе на раскринкавању четника као издајника и слугу окупатора. Политички рад СКОЈ-а представљао је снажну оптужбу и окупатора и четника и сепаратиста за масовна клања, стријељања, репресалије и интернирања припадника народноослободилачког покрета, чије су жртве биле највећим дијелом из редова напредне омладине. Рад СКОЈ-а и његових организација помогао је да се у редовима омладине одржи дух ослободилачке борбе и револуције.

За политички рад, организације СКОЈ-а користиле су радио-вијести, посебно вијести „Слободне Југославије“, политичке летке Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору и Боку и окружних комитета Партије, као и друге материјале. Идеолошко-политички рад, у оквиру посебних група, представљао је важан вид омладинског рада. Иако их није било могуће масовно и свуда организovati, оне су биле од великог значаја, нарочито у селима која су била удаљенија од сједишта четничких команди и окупаторских гарнизона.

Појединачни и групни рад СКОЈ-а, који је био једино могућ у строго илегалним условима, дао је добре резултате, што се нарочито позитивно одразило на спремност омладине за борбу против окупатора и њен одзив за одлазак у партизанске јединице, нарочито приликом повратка црногорских јединица из Босне, у априлу 1943. године, када су црногорски младићи и дјевојке масовно као и 1941. године, ступали у партизанске бригаде и неустрашиво се борили до краја рата.

СКОЈ је, уз помоћ Партије, и у илегалним условима успио придобити младе који су легално живјели код својих кућа да раде као курири и одржавају везе између села и градова. Овај посао обављан је са много спретности и храбрости, нарочито када се радило о набавци хране, одјеће, обуће, штампарског и другог материјала потребног за илегалце, партијска и скојевска руководства, односно за народноослободилачки покрет. Неки од ових

младића и дјевојака, међу којима је било и чобана, успјешно су преносили обавјештења о кретању непријатељских јединица.

Везе које су партијска и скојевска руководства и комунисти-илегалци, чланови партијских организација, повремено одржавали са члановима Партије, СКОЈ-а и Народне омладине који су легално живјели, као и са родољубима у селима и градовима, непосредно и посредно, имале су велики и пресудан значај за развијање симпатија код народа према партизанима и ослободилачком покрету, учвршћивање духа и вјере у слободу и побједу која треба да дође, али за коју се требало истрајно, енергично и дуго борити. Партизани-илегалци и жртве које су они дали у току илегалства били су гаранција да ће се партизани поново вратити, да ће доћи до формирања нових и још бројнијих партизанских јединица, и да партизанска борба неминовно води извојевању слободе. Партизани-илегалци су својим присуством, непосредном херојском борбом и бројним погибијама у оружаним акцијама против окупатора и четника допринијели да окупирани али никад покорени црногорски народ и у најтежим приликама сачува ону моралну висину која га је карактерисала и у прошлости. Конкретним присуством и борбом партизана илегалца и дјелатношћу Комунистичке партије црногорски народ могао је осјетити визију наше ослободилачке борбе и револуције, пут будуће побједи и слободе. То је народ, а посебно омладина, осјећао и доживљавао чак и у оним најстрашнијим данима терора окупатора и домаћих издајника.

У борби против илегалца четнички батаљони и бригаде често су изводили рације на читавим територијама за које су сматрали да се на њима налазе партизани. Те рације и опкољавања илегалца успијевала су само дјелимично, изузев крајем 1942. и почетком 1943. године, када је усљед великога снијега кретање партизана било врло отежано. Тада је херојском смрћу погинуо знатан број илегалца, а један мањи број је заробљен. Иначе, у нормалним условима, када су шуме биле без снијега, ни веома бројне четничке јединице нијесу могле изаћи на крај са малобројним партизанским борбеним групама од по неколико људи. Илегалци су најчешће знали, захваљујући обавјештењима која су добијали од симпатизера, да за непријатеља на необјашњив начин избјегну опкољавање, нарочито ако су се налазили у близини неке планине богате шумом, како се то неријетко дешавало у Пиперима, Бјелопавлићима, у околини Никшића, Жабљака, Цетиња, Берана, Андријевице, Колашина, Котора, Херцег-Новог, Подгорице и другдје. По читав дан четничке банде би јуриле илегалце, али безуспјешно. Густе шуме и везе с пријатељима биле су велики заштитник и пријатељ партизана-илегалца.

Опкољавања партизана-илегалца од стране четничких јединица била су честа. Навешћу само један случај. Почетком августа 1942. године под планином Лебршник (Пиперска Трубљела),

богатом шумом, налазили су се: Радоје Дакић, политички секретар Покрајинског комитета Партије; Јагош Ускоковић, организациони секретар Покрајинског комитета Партије; Драго Вуковић и Станко Бурић, чланови Окружног комитета Партије Подгорица; Мирко Рачић, члан Партије — илегалац; Михаило-Шаро Брајовић, члан Окружног комитета СКОЈ-а Подгорица; Ико Мирковић, организациони секретар Покрајинског комитета СКОЈ-а; Милинко Иванчевић, члан Партије — илегалац, и Алекса Поповић, члан Партије — илегалац који је као курир Окружног комитета Партије Никшић дошао да поднесе извјештај Покрајинског комитета Партије. Четници су открили мјесто гдје се налази ова група илегалаца. Батаљон четника Јакова Јововића, пред саму зору, опколио је логор илегалаца и чекао да сване да изврши напад. У то вријеме на стражи се налазио илегалац Милинко Иванчевић. Он је у свитање зоре примијетио четнике како се свуда око логора у стрељачком строју приближавају мјесту на којем су се налазили илегалци. Милинко је одмах пробудио све нас и казао да смо опкољени од четника. (Пошто се код нас налазила документација Покрајинског комитета Партије и СКОЈ-а, требало ју је склонити и добро маскирати. Срећом, четници нијесу успјели да пронађу ту документацију, па су је након неколико дана наши одатле пренијели). Радоје Дакић и Јагош Ускоковић донијели су одлуку да се група пробија источно од мјеста боравка, тј. уз Лебршник, односно према Каменику. Јагош Ускоковић је добро познавао терен и одмах је командовао: „За мном“. Група се упутила за Ускоковићем и Дакићем. Четници су одмах након покрета илегалаца отворили ватру из свих оружја којима су располагали: пушкама, митраљезима и бомбама. Пошто је пробијање у намјераваном правцу било немогуће, донијета је нова одлука, па смо се упутили правцем Трубјела — Руишки гвозд (Вукотица).

Четници су били изненађени када се група илегалаца упутила директно према сеоском путу, за који се претпостављало да је најопаснији и најтежи за излажење из четничког обруча. Нијесу могли ни замислити да ће партизани кренути управо најопаснијим путем. Но, четници су и даље непрекидно гађали са свих страна, али се група након преласка сеоског планинског пута Црни гвозд — Трубјела успјела пребацити у оближњу шуму — у Руишки гвозд — врло богату великим и старим бковим дрвећем. Правац кретања кроз ову шуму одређивао је Мирко Рачић, који је одлично познавао терен. Четници су се од раног јутра до ноћи стално кретали овом шумом и претраживали терен.

Четничко опкољавање било је добро припремљено, и да једна чета овог батаљона, како су нам касније саопштили наши другови који су легално живјели, није закаснила за неколико минута да запосједне управо онај дио пута којим су се илегалци пробии, сигурно би имали више жртава. Пробијајући се из четничког обруча, у овом сукобу погинуо је Алекса Поповић, који

се стицајем прилика одвојио од групе и сам упутио према катуну Рујишта.

Оваквих и сличних опкољавања и рација појединих терена од непријатељских јединица било је много у свим крајевима Црне Горе и Боке, гдје су се налазили партизани-илегалци.

Да би се издржало у илегалству, требало је имати не само пуно смјелости и физичке храбрости него и много стрпљења и постојане идејно-политичке оријентације, истрајности и одговорности. Јер, у илегалству је било тако тешких ситуација да је понекад било лакше погинути него издржавати тако тешке и физичке и психичке напоре, са свим суровостима свакидашњице илегалног живота. Са много храбрости, духа и личне одважности и одговорности, илегалци су били одлучни у борби и у жељи да истрају чак и у ситуацијама у којима се неминовно постављало — бити или не бити.

Да би онемогућиле политички рад илегалаца бројне оружане јединице окупатора и домаћих издајника, скоро свакодневно, од маја 1942. па до септембра 1943. године, односно до капитулације Италије, организују оружане нападе и опкољавања илегалаца и партизана. Непријатељске јединице редовно контролишу и претресају терен на коме су се кретали илегалци. Непријатељи чине све да што више заплаше народ. Поред сталних потјера и претресања терена, предузимају масовна стријељања и најбруталнију, како усмену тако и писмену, пропаганду против партизана-илегалаца и народноослободилачког покрета. Поред других публикација, штампали су и лист „Комунизам и пакао“, приказујући у најгорем и најпрљавијем свјетлу партизане и њихову борбу. У циљу онемогућавања партизана илегалаца да ступају у контакте са народом и омладином, окупатор, преко четника, организује исељавање појединих комплетних села, а сеоском становништву забрањује издизање у току љета на катуне. Уз све то, окупатор и домаћи издајници свуда по Црној Гори и Боки организује праве погроме и масовно стријељање и хапшење комуниста и њихових симпатизера, скојеваца и напредних омладинаца. Неколико хиљада пријатеља народноослободилачког покрета из Црне Горе и Боке, старих и младих, жена и дјете, било је утамничено по затворима и логорима Црне Горе, Југославије, Албаније, Италије, Њемачке.

Прве године илегалног живота, рада и борбе, нарочито у току зиме 1942. и 1943. године, када је усљед великог снијега било отежано кретање, погинуло је више партизана-илегалаца. Њихова смрт је заиста херојска. То се може рећи за све погинуле илегалце, без изузетка. Због тога је један број илегалаца и проглашен за народне хероје.

Период илегалства у доба народноослободилачког рата представља врло специфичан вид борбе КПЈ и СКОЈ-а у Црној Гори и Боки. Зато је у том периоду, када су се наше црногорске пар-

тизанске јединице налазиле у Босни, а непријатељи су имали јаке и бројне оружане формације у Црној Гори, илегалцима било тешко чак и живјети, а камоли организовати политички рад у партијским, скојевским и другим организацијама. Илегалци — партијски и скојевски радници су и у тој изузетно тешкој ситуацији предано извршавали своје партијске и скојевске идејно-политичке и борбене задатке. Неоспорно је да се у животу, раду и борби увијек може урадити више од оног што је већ урађено. Несумњиво, и партизани-илегалци као и партијска и скојевска руководства у вријеме илегалства, могли су урадити више него што су урадили. Али урађено је много. Урађено је све што се знало, а у одређеним и веома тешким условима и није се могло више урадити.

Чланови руководства и чланови Партије и СКОЈ-а као партизани-илегалци много су допринијели да се у народу и у доба најцрњег терора одржи повјерење у народноослободилачки покрет, његову борбу и побједу. Илегалне организације Партије, СКОЈ-а и омладине представљале су језгро око којег су се касније окупиле и организовале нове и многобројне организације Партије, СКОЈ-а и прогресивне омладине. То је омогућило успјешно формирање нових партизанских оружаних јединица.

У илегалству било је заиста изванредно тешко. У почетку се нијесмо знали ни добро сналазити. Због тога је и погинуло доста илегалаца. Дању смо се могли кретати само по густим шумама. Ноћу смо силазили у села, одржавали везе са пријатељима и тако политички радили. Масовни контакти са народом и омладином били су просто немогући.

Ни питање исхране није било једноставно ријешити. Најприје смо храну добијали само од породица које су биле пријатељски расположене према ослободилачком покрету, или смо се хранили код партизанских породица. То је био и касније главни извор нашег снабдијевања. Али, поучени искуством, почели смо ноћу одлазити и у четничке куће, нарочито у куће оних који су били насилно мобилисани, и од њих тражити храну, јер су поред својих производа добијали и требовања од окупатора, што није био случај са партизанским породицама, чији су синови и кћерке били у партизанима, затворима и логорима, те није имао ко обрађивати ни њихову земљу. Храну од четничких породица нијесмо узимали насилно. Додуше, највећем броју четничких породица није било драго што код њих долазимо по храну, али су ипак пристајале да дадну. Иначе, највећи број партизанских кућа четници су опкољавали засједама, од којих је и погинуо приличан број партизана-илегалаца. Међутим, када смо почели улазити у четничке куће, неке од њих су такође почеле чувати четничке страже. Зато смо мијењали тактику. У четничке куће у којима смо већ једном били нијесмо улазили док претходно добро провјеримо да ли постоји каква засједа, као што смо, разум-

љиво, били опрезни и када смо долазили код наших пријатеља и парзанских породица.

Наши заласци у четничке породице имали су и политички значај. Поред тога што смо при том добијали храну ми смо са њима водили политичке разговоре, и неке од тих породица није-су више биле тако зарижене као раније. А када су партизанске јединице поново дошле у Црну Гору, и када су се почеле формирати нове партизанске јединице, неки људи из тих раније четничких породица почели су сами прилазити партизанским јединицама и у њима се борили до ослобођења земље.

Илегалци су у посебно тешким условима испољили ријетко велики самопријегор и примјерну храброст и јунаштво, о којем ће све будуће младе генерације и народ Црне Горе и Боке са поносом и дивљењем говорити. У бројним и крвавим сукобима са непријатељима у вријеме илегалства погинуло је много партизана-илегалаца, дивних синова и кћери Црне Горе и Боке. Међу њима био је и велики број омладинаца и омладинских руководилаца, младих комуниста — чланова Партије и СКОЈ-а, од којих су неки проглашени за народне хероје, За причу и легенду је како су илегалци херојски гинули: Никола Ђурковић, Љубица Поповић, Рашко Божовић, Данило Бојовић, Владо Мартиновић-Бајица, Стево Краљевић, Вељо Кажих, Иван Јоксимовић, Милан Куч, Русо Радуловић, Бранко Делетић, Мухарем Асовић, Бошко Вучинић, Богдан Котлица, Мироје Јовановић, Ђуро Филиповић, Михајло Ивановић, Нико Анђус, Радоје Јовановић, Милосав Радуловић, Ђоко Прелевић, Гојко Радоњић, Раде Прелевић, Вукадин Вукадиновић, Милорад Булатовић, Радован Чубровић, Михајло Коматина, Петар Дедовић, Саво Дабетић, Јусуф Реџепагић, Бећо Баших, Радуле Јеврић, Манојло Кастратовић, Илија Кишић, Шћепо Шаренац, Дашо Павичић, Саво Живковић, Ђоко Грдинић, Јаков Остојић, Миливоје Дурковић, Војин Поповић, Вељко Мићановић, Јован Ђоровић и многи други — у неравној борби за слободу, пркосећи непријатељу. Гинули су са невиђеним јунаштвом и паролама: „Нема стварања без борбе и жртава“, „Нема народне слободе и демократије без људске крви“, „Доље фашистички окупатори и домаћи издајници“, „Живјела Комунистичка партија“, „Живјела слобода“.

Као што су храбро гинули илегалци и неустрашиви борци славних пролетерских црногорских бригада широм Југославије, храбро су гинули и млади црногорски родољуби, скојевци и чланови Партије у затворима, концентрационим логорима и на стрелиштима Боке Которске, Бара, Цетиња, Подгорице, Даниловграда, Никшића, Колашина, Берана, Бијелог Поља, Пљеваља и дуж друмова и путева Црне Горе, Боке и Санцака. Држање на стријељању народног хероја Љуба Чупића остаће као најљепша легенда омладинског хероизма. Његова предсмртна фотографија, са осмјехом на уснама и непосредно пред стријељање, најубједљи-

вије говори о величини читаве једне младе генерације Црне Горе и Боке и њеној вјери у побједу и слободу. То се исто може рећи и за херојско држање омладинца народног хероја Гојка Крушке, Јоке Балетић, или за Ратка Жарића, који је на смртну пресуду фашистичког суда одговорио писмом: „Нема слободе без крви, нема стварања без жртава...“. На такав и сличан начин држали су се на стрелиштима и Боро Тетковић и безброј омладинаца и омладинки Црне Горе и Боке.

Немогуће је описати појединачни и масовни хероизам партизана, илегалца, као и скојеваца и напредних омладинаца и омладинки у народној револуцији. Поменућу само један детаљ, који веома сликовито илуструје масовни хероизам младих у позадини, на окупираној територији, коју су још држали фашисти и четници. Године 1944. близу Даниловграда, у пространој равници бјелопавлићкој, у лијепом селу Лазинама, непријатељи су стријељали једну комплетну Косоволушку илегалну скојевску организацију. Од 51 стријељаног 49 били су скојевци и скојевке. Када су ови дивни младићи и дјевојке изведени на губилиште, причају очевици, понашали су се достојанствено и храбро као да иду на неку омладинску приредбу, а не у смрт. Подигнути споменик стријељаним скојевцима и скојевкама на Лазинама код Даниловграда само је један од доказа херојске борбе и илегалног рада младих у најтежим условима окупаторско-четничког терора у Црној Гори и Боки.

Приликом стријељања истакнутих бораца ослободилачког покрета, непријатељ се није задовољавао само њиховим физичким уништењем, него је често приређивао спектакуларне — дивљачке сцене, као што је то био случај и са Лазаром Јауковићем, инжењером, који је по наредби Врховног штаба минирао велики мост на ријечи Тари, како га непријатељ не би могао користити. Због тога, као и због Лазарове вјерности ослободилачком покрету, непријатељу је било мало да му одузме живот, него га је довео на ивицу пресјеченог моста и погубио га над понором Таре, дубоким 150 метара. У жељи да лажно идентификује борце ослободилачког покрета и представи их као отпаднике народа, непријатељ је Милића Јауковића једног од најугледнијих грађана из дурмиторскога краја — активног учесника у народној револуцији, из митраљеза стријељао на историјскоме Мљетичку, на гробу Смаил-аге-Ченгића.

У априлу и мају 1943. године у Црној Гори поново су се вратиле црногорске партизанске бригаде и након величанствене побједе разбиле фашистичке и издајничке четничке јединице и продрле до Биоча, у близини Подгорице (данашњег Титограда). Тада је неколико стотина младића и дјевојака из свих крајева Црне Горе ступило у новоформиране партизанске чете и батаљоне и попунило мјеста погинулих бораца у прослављеним црногорским бригадама (Четвртој и Петој). Тада, и после битке на Су-

тјесци, а нарочито послије капитулације Италије, дошло је до интензивног обнављања скојевских и омладинских организација у свим крајевима Црне Горе и Боке, што је било омогућено и врло повољним развојем политичке ситуације.

У мају 1943. године формиран је нови Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору и Боку, на челу са политичким секретаром Блажом Јовановићем. Организациони секретар био је Радоје Даквић, а чланови: Вељко Зековић, Вељко Мићуновић, Андрија Мугоша и Стана Томашевић, која је истовремено била и политички секретар ПК Скоја.

Такође у мају 1943. године формиран је нови Покрајински комитет СКОЈ-а, у који су ушли: политички секретар Стана Томашевић, организациони секретар Ико Мирковић, чланови Вукалица-Ђедо Милутиновић, Вељко Милатовић и Ратко Радовић. (Пошто су Милутиновић и Радовић ускоро отишли на нове дужности, умјесто њих су за чланове Покрајинског комитета дошли Зарија Стојовић и Радомир Коматина). Формирањем нових покрајинских комитета Партије и СКОЈ-а услиједило је формирање и нових окружних и среских комитета СКОЈ-а. Сви су они имали основни задатак да поред обнављања, омасовљења и учвршћења скојевских организација, паралелно раде и на организационом обнављању, омасовљењу и учвршћењу Црногорске народне омладине и омладине Боке. На Првом конгресу омладине 25. и 26. новембра 1943. године у Колашину организација је прерасла у Уједињени савез антифистичке омладине Црне Горе и Боке.

Од маја па до завршетка 1943. године омладинска организација потпуно је обновљена и поново је створен широки и масовни борбени политички фронт младе генерације. Све новоформиране партизанске бригаде: Шеста, Седма, Осма, Девета и Десета црногорска, Пета санџачка, Прва бокелска, Бригада народне одбране — попуњене су највећим дијелом из редова Уједињеног савеза антифашистичке омладине Црне Горе, Боке и Санџака. Поред тога, велики број омладинаца и омладинки ступио је у борбене редове раније формираних пролетерских бригада: Треће и Четврте санџачке, Четврте и Пете пролетерске црногорске бригаде, као и у територијалне јединице. Живот наше тадашње омладине био је испуњен непрекидним борбама против фашистичких завојевача и домаћих издајника, за слободу и независност свих народа и народности Југославије.

Период народноослободилачке борбе и револуције представља најславнију епопеју црногорског и свих народа и народности социјалистичке Југославије. Зато, ако се оградимо од сваког, па и најмањег покушаја идеализације или фетишизирања наше прошлости и наше револуције, онда се може слободно рећи да смо у појединим периодима борбе имали и плима и осека, успјеха и неуспјеха. То нашу тако славну, тешку и напорну ослободилачку борбу чини још величанственијом.

Црногорски народ и његови партизани, који су највећим дијелом били из редова младића и дјевојака, из редова Партије, СКОЈ-а и Народне омладине, нијесу се узалудно борили. Они су знали да долазе нови дани и да ће гранути ново сунце, које ће на црногорски и све народе Југославије друкчије и љепше сијати, сунце побједе и слободе. Сјеме које је Комунистичка партија Југославије у капиталистичкој Југославији и у ослободилачкој борби посијала међу најшире редове радника, сељака и прогресивне интелигенције морало је проклијати и дати нове плодове, плодове слободног социјалистичког друштва.